

מיכאל ברנר

תחיית התרבות היהודית בגרמניה הוויימארית

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מיכאל ברנר

**תחיית התרבות היהודית
בגרמניה הוויימארית**

מיכאל ברנר

תחיית התרבות היהודית בגרמניה הוויימארית

תרגמה מאנגלית
עדה פלדור

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Originally published in English under the title
The Renaissance of Jewish Culture
in Weimar Germany
by Michael Brenner
Copyright © 1996 by Yale University

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכות המערכת: מעין אבינרי-רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

**ספר זה ראה אור בסיוע
משרד החינוך, התרבות והספורט
מכון ליאו בק
קרן ליטאואר**

מסת"ב 7-183-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-499 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ד

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2003

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

להורי

תוכן העניינים

9	שלמי תודה
11	מבוא
	חלק ראשון: החתירה לקהילתיות
21	פרק ראשון: המקורות הטרומ־ויימאריים
	פרק שני: קהילה וקהילתיות: המהפך האידיאולוגי והמוסדי
44	בקהילה היהודית
	חלק שני: העברת הידע
75	פרק שלישי: לימוד חדש: תנועת בית המדרש
	פרק רביעי: לקראת ידע משולב: הפופולריזציה של מדעי
104	היהדות
	חלק שלישי: בחיפוש אחר אותנטיות
131	פרק חמישי: המצאת היהודי האותנטי: הספרות היהודית־גרמנית
	פרק שישי: אותנטיות ומודרניזם גם יחד: המוזיקה והאומנויות
154	החזותיות
185	פרק שביעי: שיבה לאותנטיות: תרבות בשפות יהודיות
210	אחרית־דבר
217	הערות
255	קיצורים וראשי־תיבות
257	ביבליוגרפיה
293	מפתח
304	רשימת התמונות

שלמי תודה

ספר זה לא היה רואה אור אלמלא הידע והסיוע שקיבלתי ממורים, עמיתים וידידים במשך כל שנות לימודי, מחקרי וכתיבתי. מכיוון שגדלתי בקהילה היהודית של גרמניה שאחרי מלחמת העולם השנייה, נאלצתי להתמודד בלי הרף עם המורכבויות של הקיום היהודי-גרמני. הזיכרונות שנצרו הורי בליבם – אמי מילדותה בדרודן ואבי מן התרבות היהודית העשירה בקרקוב שבין שתי המלחמות – יצרו בי את הזיקות הראשונות לעבר יהודי שאבד לבלי שוב.

בין המורים הרבים שזכיתי לקנות מפיהם דעת, עלי לציין במיוחד את פרופסור יוסף חיים ירושלמי, שסיפק לי תשובות אינ-ספור לבעיות סבוכות בתולדות עם ישראל, אך חשוב יותר – לימד אותי את האומנות של ניסוח שאלות. הצירוף הנדיר שאפשר למצוא בו, שילוב של רוחב דעת ותייחוס מתודולוגי, סיפק את סקרנותי לחקר נתיבות חדשות בהיסטוריה היהודית. החיפוש שלי עצמי אחר נקודות-מבט רעננות בהיסטוריה של יהודי גרמניה ספג את עיקר השראתו מן העצות המעוררות שקיבלתי מפרופ' ירושלמי. הוא היה לי Doktorvater במיטב המסורת של המונח הגרמני הזה.

תודות מיוחדות אני חב לפרופסור מיכאל א' מאיר מן ה־Hebrew Union College בסניסינגי, שבחן בקפידה כמעט כל פרט בכתב־היד הזה. במהלך עבודתי על הספר ניתנה לי ההזדמנות להכיר אותו כעורך דייקן וכאדם חם, שתמך וסייע באשר יכול. זכיתי ליהנות גם מגדולתו האינטלקטואלית ועצתו המלומדה של פרופסור פריץ שטרן, שהערותיו עתירות־התובנה על הגירסאות המוקדמות יותר של ספרי זה היו לי תזכורת מתמדת לצורך לראות את התרבות היהודית בהקשר היותר רחב של החברה הגרמנית בכללה. אני מודה למיכאל סטניסלבסקי, אניטה גרוסמן, ג'ון אפרון, אירן הסקס, פול מנדס־פלור, אלן מינץ, בנימין רביד, אלכסנדר רינגר, איסמר שורש, ג'ק ורטהיימר והארי צוהן, שמומחיתם הועילה לכמה וכמה פרקים בספר.

בשנתיים שניהלתי בהן את המחקר שלי בברלין, קיבלתי הערות רבות על עבודתי ממשתתפים בסמינרים לדוקטורנטים בנושאי היסטוריה יהודית-גרמנית וממארגניהם – הפרופסורים ריינהרד רודופ, שטפי ירש־ונצל ומוניקה ריכרץ. במיוחד אני אסיר תודה לעצותיהם הנכוחות של הפרופסורים שולמית וולקוב ויעקב טורי מאוניברסיטת תל אביב. תלמידי, בקורסים שלימדתי על היבטים שונים בתרבות היהודית המודרנית ב־Freie Universität של ברלין, באוניברסיטת אינדיאנה ובאוניברסיטת ברנדייס, תרמו אף הם הרבה רעיונות חדשניים.

לעונג לי להודות למוסדות שאיפשרו לי ללמוד ולחקור. ה־Studienstiftung des deutschen Volkes, ה־Deutscher Akademischer Austauschdienst, אוניברסיטת קולומביה, המרכז לחקר ישראל והיהדות, קרן הזיכרון לתרבות היהודית, ומרכז פרנץ רוזנצווייג לחקר התרבות והספרות היהודית־גרמנית בירושלים – שזיכו אותי במלגות ובמענקים נדיבים.

ארכיבים וארכיבאים רבים קידמוני בברכה והושיטו לי עזרה. פרד גרובל, פרנק מקלנבורג וריאן שפילמן במכון ליאו בק בניו יורק נתנו לי עצות אישיות ועזרה מקצועית, כמוהם כאריה סגל והדסה אסולין בארכיון המרכזי להיסטוריה של עם ישראל בירושלים. תודותי נתונות גם לארכיונים האחרים שסיפקו לי חומרים: הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, המחלקה לכתבי־יד בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים, מכון שוקן בירושלים, ארכיון אוניברסיטת ברנדייס בוולתהאם, הספרייה התיאולוגית באוניברסיטת ונדרבילט בנשוויל, מכון יו"א (YIVO) בניו יורק, ה־Bundesarchiv בפוטסדאם, ה־Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz במרסבורג והארכיון העירוני בלייפציג. לבסוף ברצוני להודות לפרופסור בנימין רביד מאוניברסיטת ברנדייס על הרשות שנתן לי לעשות שימוש בחומר ארכיוני מעזבון אביו המנוח, פרופסור שמעון ראבידוביץ.

מבוא

גיליתי שלא בקלות אדם חדל להיות יהודי, ושדחייה עצמית לעולם אינה פותרת דבר... החלטתי שמכאן ואילך אומר לאחרים ולעצמי: "כן, אני יהודי – ומה בכך? במידה מסוימת ובהיבטים מסוימים אני אכן שונה משאר האזרחים בני-ארצי, שונה מבני אדם אחרים".
אלבר קמי, 'האם היהודי קיים?', מתוך: פירוש (1966)

דימויה של יהדות ויימאר, שסופה הטרגי מאפיל עליו, הוא דימוי של "יהודים שמעבר ליהדות" – יהודים שלא הצליחו ליצור תרבות ייחודית משלהם ורק תרמו לתרבות הגרמנית, עד שב-1933 הוכירו להם את דבר יהדותם. ברוח התפיסה שנהוג לכנותה "היסטוריה של נפילה והידרדרות" (Fall and Decline History), ראו רוב ההיסטוריונים את התפתחותם של יהודי גרמניה בין שלב האמנסיפציה שלהם לבין אובדנם הסופי כנסיגה לינארית, ישירה ורצופה, ממסורות יהודיות, וכתערות הדרגתיות בתרבות הגרמנית. "השתרשה ברבים הדעה", מעיר פריץ שטרן (Stern) בביקורתיות, "שיהדות גרמניה מייצגת באיזה אופן את התגלמות ההתבוללות המובסת והכניעות הגרפית".¹

כמה וכמה מחקרים חשובים סייעו בחשיפת הנקודות היותר עדינות בתמונה הסבוכה של תולדות יהדות גרמניה במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, אולם קביעתו של גרשון כהן (Cohen), ולפיה "החיים היהודיים הפנימיים [של יהדות גרמניה]... טרם זכו למקום הראוי להם בהיסטוריוגרפיה של זמננו", בעינה עומדת לגבי התקופה הוויימארי (1918–1933).² אין-ספור מחקרים התמקדו ביהודים אלה ואחרים ובתרומתם לתרבות הוויימארי, אבל אף מחקר לא הוקדש לתרבות היהודית המקומית הייחודית של תקופת ויימאר. זאת ועוד, אף אחד מן המחקרים הסטנדרטיים על תרבות ויימאר אינו מזכיר את התרבות היהודית, אף על פי שבניתוחים שלהם מופיעים, ובהבלטה, איזורים לא מעטים של יהודים.³

המורכבויות של יהודי גרמניה הוויימארי מתגלות בניסיונם לצעוד בנתיב הצר שאיפשר את המשך קיומה של זהות יהודית ברורה בתוך חברה לא-יהודית. הבסיס לנתיב כזה היה הבנייה השיטתית של התחום שפרנץ רונצווייג כינה ספירה יהודית ייחודית – שלא נועדה להיות גטו רוחני אלא מין איפרכיה תרבותית שאין סתירה בינה לבין השתתפות בחברה ובתרבות לא-יהודית רחבות יותר.⁴ לאלה שהיו חלק מספירה יהודית כזאת היו זהויות רבות, והם חיו במיגוון עולמות: אותם סופרים שאבו השראה

ממיתוסים גרמניים ומסיפורי חסידים, אותם מחנכים היו פעילים בתנועות לחינוך מבוגרים של ה־Volkshochschule הגרמני וה־Lehrhaus היהודי, אותם ציירים תיארו חיילים גרמנים ויהודים מזרח־אירופיים, ואותם אדריכלים בנו תנויות כלבו ובתי כנסת. אף על פי שמספר גדול והולך של יהודים גרמנים אכן היו חלק פעיל מספירה יהודית תרבותית בתקופת ויימאר, איני בא לטעון שהם היו הרוב המכריע בקרב יהודי גרמניה. פעילויותיהם מייצגות רק אחת מן הנטיות הלא ברורות של יהדות ויימאר, כפי שתיאר אותן איסמר שורש (Schorsch): "אם התיאור הטוב ביותר למיגזר אחד של הקהילה הוא פשיטת רגל רוחנית, הרי ההתנהגות של מיגזר אחר היתה ניגוד קוטבי ודרמטי לכך, והישגה היחיד היה ההעמקה וההעצמה של התפתחות תת־תרבות יהודית ייחודית בתוך הקשר פתוח ורצוני יחסית".⁵

לא פעם התקיימו סוגים שונים כאלה של הוזהות תרבותית ופוליטית בתוך משפחה אחת. בזכרונות נעוריו מתאר גרשם שלום את משפחתו כהתגלמות בזעיר־אנפין של השונות והרב־גונית של יהדות גרמניה בתחילה המאה העשרים. גרהארד הצעיר (הוא גרשם) היה היחיד מבין ארבעת האחים במשפחה שהיה להוט ללמוד יותר על היהדות ולהזהות עם הציונות. לימים נעשה כידוע פרופסור בעל שם עולמי למיסטיקה יהודית וקבלה, אבל כשהיה עדיין בגרמניה, לא היה המפורסם מבין האחים לבית שלום. הכבוד הזה היה נחלת אחיו ז'רנר, שבין השנים 1924 ל־1928, כיהן כנציג המפלגה הקומוניסטית ברייכסטאג. אח אחר, אריך, היה חבר במפלגה הליברלית הדמוקרטית הגרמנית (Deutsche Demokratische Partei), ורגל באידיאולוגיה של "האגודה המרכזית של האזרחים הגרמנים בני דת משה", אירגון שהשתייך לזרם המרכזי ביהדות גרמניה. בכור האחים, ריינהולד, היה לאומן גרמני, ותמך במפלגת העם הגרמנית השמרנית (Deutsche Volkspartei).

לחיפוש של גרשם שולם־שלום אחר איוו יהדות אבודה לא היה אח ורע במשפחתו, אך הוא היה אופייני לאינטלקטואלים יהודים רבים בני דורו, וייצג גירסה מיוחדת של תופעה רווחת בחברה הוויימארית – מרד של בן נגד אביו.⁶ התקופה ששלום למד בה היסטוריה יהודית ומיסטיקה יהודית היתה, פחות או יותר, התקופה שקפקא הפך בה לצרכן נלהב של תיאטרון יהודי וספרות עברית, ופרנץ רונצווייג – שכבר היה על סף המרת־דת לנצרות, מעשה שכמה מדודניו עשו לפניו – פתח בה את מסעו האישי אל התרבות היהודית. שלושתם – שולם, קפקא ורונצווייג – גדלו בלי הרבה ידע ביהדות או אף בלי ידע כללי. שרידי התרבות היהודית שנותרו טבועים בהוריהם היו, כפי שפרנץ קפקא כתב ב'מכתב לאביו', "מועטים מכדי שאפשר יהיה להעבירם לילד; הם התמוססו לגמרי כשניסית להעביר אותם הלאה".⁷

קפקא מעולם לא שלח את המכתב לאביו, שלא היה מבין אותו ממילא. בעיניו, כמו בעיני אבותיהם של גרשם שלום ופרנץ רונצווייג, היהדות כבר הפכה לאיזה שריד

תורשתי משונה, שמן הראוי לשמרו בדרך כלשהי, אך לא לצקת בו שום תוכן קונקרטי. אבות-סביהם של קפקא ושלוש גדלו בתנאי צנע בחברה יהודית סגורה; סביהם כבר סללו לעצמם דרך להצלחה כלכלית והשתלבות בתרבות הגרמנית; אבותיהם המשיכו בנתיב הזה, והניחו שילדיהם ינהגו כמותם ביום מן הימים. לעובדה שדורו של קפקא לא נהג כמצופה יש סיבות המעוגנות בהתפתחות הכללית של החברה הגרמנית בראשית המאה העשרים, כמו גם בהתפתחויות הספציפיות שנגעו ליהודי גרמניה.

במאה התשע-עשרה נראו היהדות והתרבות המודרנית כיישויות נבדלות, שתהום בלתי ניתנת לגישור פעורה ביניהן. השקפה כזאת רווחה הן בין היהודים והן בקרב הלא-יהודים. היה ברור – זה היה מעין חוק בלתי כתוב – שכדי להפוך לגרמנים, יהיה על היהודים להשליך מאחורי גוים את התלמוד והליטורגיה העברית ולאמץ תחתם את תרבותם של גתה ובטהובן. עם ייסוד הרייך השני, ב-1871, הוענק ליהודים שוויון חוקי, ולפי תפיסתם, זו היתה הוכחה לכך שמילאו פתוח או יותר אחר התנאי הזה. לימוד המקורות היהודיים המסורתיים וידע היידיש והעברית הצטמצמו מאוד, ועכשיו היו נחלתו של מיעוט אורתודוקסי קטן וקטן בהתמדה. מנגד הפכו הספרות, המוסיקה והאומנות האירופיות לבנות-בית קבועות בכל המשפחות היהודיות-גרמניות.

חנה ארנדט סיכמה את ההתפתחות הזאת בקרב יהודי גרמניה במאה התשע-עשרה בדרכה הנוקבת, שיש בה אולי מן ההגומה: "יהודים שרצו 'תרבות' עזבו את היהדות מיד, ועזבו אותה לגמרי, אף על פי שרובם נשארו מודעים למוצאם היהודי. חילון ואפילו לימודי חול נעשו מזוהים באופן בלעדי עם התרבות החילונית, כך שהיהודים האלה לא העלו מעולם על דעתם שאולי היו יכולים לחולל תהליך חילון במורשתם שלהם".⁸ אפילו משקיף אוהד כתומס מאן עשה הבחנה חדה כשדיבר על יהדות מצד אחד ועל תרבות מודרנית מצד שני. כשתיאר ביקור אצל חותנו-לעיתיד, חש צורך להדגיש באוזני אחיו היינריך ש"אין שום זכר של יהדות אצל האנשים האלה; רק תרבות מרגישים שם".⁹

בעת שתומס מאן אמר את הדברים האלה, החל להסתמן בקרב יהודי גרמניה עניין חדש ביהדות, עניין שמרסין בובר כינה "רנסנס יהודי".¹⁰ שלושה דורות אחרי שיהודי גרמניה התחילו "לצאת מהגטו", הלכה ונתחדדה השאלה מהו הדבר שמעצב את טבעה של יהדותם. אין ספק, היו בגרמניה הוויימאריה יהודים שנשארו אורתודוקסים, ואחרים שהמשיכו לקיים מנהגים יהודיים מסורתיים בכתיהם.¹¹ היו גם מי שקיבלו על עצמם לפחות הגדרה ליברלית של יהודיות דתית. אבל הדת לבדה, הדת כשלעצמה, נתגלתה כבסיס רעוע להגדרה עצמית בקרב האוכלוסייה היהודית המחולקת מאוד, זו שהתכחשה כליל לרוב המנהגים הריטואליים של היהדות. אלה מבין היהודים שדחו הן את הגישה שאפשר להגדיר את היהדות במונחים דתיים צרופים והן את הגישה שהיהודים צריכים להתבולל כליל בחברה הגרמנית – נאלצו אפוא להתמודד עם הבעיה המרכזית של

מחקר מעמיק ראשון על יהדות גרמניה בין שתי מלחמות העולם. פרופ' מיכאל ברנר מתאר קהילה בעיצומו של תהליך הגדרה מחדש של זהותה בתקופה של תסיסה עצומה.

הוא מראה כיצד יהודי ויימאר, אשר היו מעורבים בחברה הגרמנית אך לא התבוללו בה, יצרו דפוסים חדשים של יצירה יהודית בספרות, במוזיקה, בציור, בחינוך ובהשכלה על ידי הלבשת המסורות היהודיות בלבוש מודרני.

המורכבות של יהודי גרמניה הוויימאריים מתגלה בניסיונם לצעוד בנתיב הצר שאיפשר את המשך קיומה של זהות יהודית ברורה בתוך חברה לא יהודית. הבסיס לנתיב כזה היה בנייה שיטתית של ספירה יהודית ייחודית, שלא נועדה להיות גטו רוחני אלא מעין איפרכיה תרבותית שאין סתירה בינה לבין השתתפות בחברה ובתרבות לא-יהודיות רחבות יותר.

בין הדמויות הממלאות תפקיד מרכזי בתקופה זו: איסמר אלבונג, ח"י ביאליק, מרטין בובר, ליאו בק, פרנץ רוזנצווייג וגרשם שלום.

מיכאל ברנר הוא פרופסור להיסטוריה יהודית ולתרבות באוניברסיטת מינכן ופירסם ספרים ומאמרים בנושאים אלה.

על העטיפה: בית הכנסת ברנפלאץ, פרנקפורט על המיין. ציור מאת מקס בקמן, 1919.
(Max Beckmann, Börneplatz Synagogue)

באדיבות:
Städtische Galerie im Städelchen Kunstinstitut, Frankfurt am Main,
VG Bild-Kunst, Bonn.

0 01850000499 2

דאנאקוד 185-499

מחיר מומלץ לצרכן 94.40 ש"ח

עיצוב העטיפה: סטודיו מירה קידר